

Горенко Олег (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України
УДК: 94(477)159.955:167.1«1985/91»

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СТИЛЮ МИСЛЕННЯ

У статті здійснюється спроба визначення орієнтирів для поглибленого аналізу горбачовської «Перебудови» під кутом зору історії свідомості. Акцентується своєрідність історичної уяви в СРСР кінця ХХ століття. Наголошується важливість адекватного тлумачення ролі правосвідомості в часи глибинної трансформації суспільних відносин.

Ключові слова: *Перебудова, історія свідомості, правосвідомість, стиль мислення.*

Горбачовська «перебудова» потребує, на нашу думку, поглибленого наукового осмислення не лише й, можливо, не стільки як послідовність історичних подій, скільки як цікавий випадок інституційної матеріалізації накопиченої духовної енергії. «Перебудова» була ще одним варіантом тлумачення історичного прогресу як *поступу в усвідомленні свободи*. Славнозвісна «творча енергія мас», розтлумачена новим радянським керівництвом значною мірою у метафізичному ключі, мала кінцевим наслідком поразку радянського соціалізму в результаті романтичної віри головного ініціатора демократичних перетворень у соціалізм як самодостатню і самостворюючу ідею. Можна сказати, що спроба духовної модернізації консервативного радянського світогляду відбувалася у методологічному просторі шопенгауєрівського тлумачення «світу як волі» (за «старорадянським» стилем — «політика — командна сила»). Масам була запропонована лише «*поетика демократії*» без достатньо чіткого роз'яснення її реальної *прагматики*. Переваги «європейського соціалізму» (тобто європейський варіант поєднання *свободи і добробуту для всіх*) над рутинним «радянським соціалізмом» стали для мільйонів трудящих такою великою спокусою, що ці самі трудящі виявилися готовими відмовитися від своїх недосконалих, суттєво спотворених, але історично цілком реальних владних повноважень у величезній державі. Вони не розуміли, що їхня держава недосконала, тому що й вони самі недосконалі, а, значить, недосконалою є й їхня влада. У нових стосунках із керівною політичною силою радянського суспільства народні маси вирішили

вкотре скористатися рецептами пушкінської бабусі, яка цілком серйозно спробувала перетворити могутню «Золоту Рибку» на готельну покоївку. Маса повірили у те, що можна розхитати й осідлати стару систему, не створюючи нової. Сучасна ситуація із дірками пенсійного фонду, туманність перспективи всенародного вирішення житлової проблеми і вражаюча ефективність відбирання народної копійки в установах «загальнодоступної» системи охорони здоров'я демонструють, що реальний історичний результат такої спроби мало чим відрізняється від казкового.

Тож бажання оцінити горбачовську «Перебудову» з допомогою концепту «стиль мислення» виглядає цілком природним. Принаймні, з огляду на головний інструмент цього унікального історичного експерименту — «нове мислення для нашої країни і всього світу». Можна сказати, що це було своєрідне «реформування без реформаторів» (щось на кшталт Веймарської «республіки без республіканців»). Підтвердженням обґрунтованості такого припущення може слугувати чесне зізнання харизматичного генератора економічного мислення часів «Перебудови», академіка Абеда Аганбегяна, який вже після того, як «процес пішов» (і пішов достатньо далеко) раптово поінформував замріяну громадськість про ту цікаву обставину, що насправді вони (реформатори) не знають, що з їхніх зусиль вийде у кінцевому підсумку, оскільки «за таких умов [які вони намірилися створити для своїх співгромадян — О.Г.] ми ніколи не жили». Натхненники і пророки нового повороту фантазмагоричної радянської історії дуже вправно зняли з себе будь-яку відповідальність за будь-які хитрощі історичного розуму і потурбувалися про власне залізне алібі (а також про індульгенцію для майбутніх новацій). Ознакою фаталістичної стабілізації радянського стилю мислення може вважатися неспростовна сентенція «Так склалось історично!» Склалось собі, то й склалось.

Шлях від натхненника і пророка до справжнього реформатора непростий. Ідейні натхненники далеко не завжди стають реформаторами, тому що, окрім проголошеної *ідеї*, потрібно достатньо чітко *знати*, чого можна очікувати у підсумку її поетапної практичної реалізації, тобто, мати реальній *план реформ* і адекватне уявлення про шляхи його реалізації. Перетворившись на щирого симпатика певної перспективної ідеї, реформатор змушений залишатися тверезим матеріалістом. Перехід від *політичного монотеїзму* до *політичного політеїзму* завдання не менш складне і небезпечне, ніж перехід до свідомого монотеїзму у царині релігійного життя.

Реалістична історія горбачовської «Перебудови» лише виграє в разі активного використання досвіду фахівців у галузі історії свідомості. По великому рахунку, попри безпрецедентну для радянської доби відкритість першої особи держави, Михайла Горбачова випадає декодувати за усіма

канонами метаісторії Гейдена Вайта. Адже історія у даному випадку напрочуд тісно переплітається з риторикою, а наука — з міфом та ідеологією. Наразі цілком справедливими видаються міркування Вайта про те, що «будь-яке дослідження конкретного історичного дискурсу, котре ігнорує тропологічний вимір, приречене на невдачу у тому сенсі, що в його рамках неможливо зрозуміти, чому даний дискурс “має сенс” всупереч фактичним неточностям, які він може містити, і логічним протиріччям, які можуть послаблювати його докази»¹. Для характеристики вигаданого дискурсу «Перебудови» (що сформувався після «Перебудови») можуть стати у нагоді усі вайтівські Метафора, Метонімія і Синекдоха. Але все ж таки найбільшу користь може принести Іронія, оскільки уся історія даного періоду зіткана з парадоксів, паралогізмів та антиномій. Можна, мабуть, скористатися наведеною Вайтом гегелівською оцінкою феномену падіння великого Риму: «Іронія у тому, що Рим виявився жертвою, принесеною світогляду й духу, який уявляв і свою реальність, і свій ідеал з точністю до навпаки»².

«Перебудова» була у першу чергу *мисленневим експериментом*, який ще до свого завершення й без предметного аналізу одразу впроваджувався у економічну, соціальну і правову реальність СРСР. Нічого дивного, що він, у підсумку, завершився непримиренним конфліктом з цією реальністю. Реальність вислизнула з під ідеї «Перебудови» і почала розвиватися у власному, утилітарному ментальному просторі. Далося взнаки недостатнє розуміння самого поняття «мисленневий експеримент», який полягає, як відомо, у побудові концептуальних моделей явищ, процесів, станів, які вивчаються (а не впроваджуються). Це поняття передбачає уважне дослідження поведінки обраних моделей в *ідеалізованих умовах, що імітують реальний експеримент*. На відміну від експерименту як чуттєво-предметної діяльності з реальними об'єктами, «мисленневий експеримент» є сукупністю *ідеальних дій та операцій*, що можливі з точки зору наявних наукових теорій. У нашому конкретному випадку «мисленневий експеримент» як аналітична апробація ідеальних концептів кризового менеджменту був підмінений *реальним експериментом над колективним мисленням* мільйонів громадян і представників правлячих еліт. У підсумку громадяни і еліти перестали розуміти одне одного. Гуманістичний смисл усього експерименту, чесно передбачуваний на старті, швидко випарувався у горнилі нових соціально-економічних негараздів та гострих міжнаціональних протиріч.

¹ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. — С. 8.

² Там само. — С. 154.

«Стиль мислення» як об'єкт спеціального наукового дослідження давно привертає увагу професійних істориків і філософів історії, отримуючи комплексне тлумачення у солідних працях історіографічної спрямованості. Як, зокрема, слушно наголошує український історик Олексій Ясь, з плином часу первісне тлумачення поняття «стилю» як своєрідного «компендіуму технічних прийомів та засобів мистецького вираження, цілісної образної системи» трансформувалося у розширене й поглиблене розуміння стилю як «особливого типу художнього бачення та мислення і навіть як способу осягнення світу й місця людини у ньому». Однак, при цьому, жодною мірою не втрачає своїх інтелектуально-історичних позицій фігура «автора-творця», а сакраментальний висновок Жоржа-Луї Леклерк де Бюффона про те, що «стиль є сама людина» набуває, на нашу думку, ще більшої актуальності³. Відчутний потяг професійних істориків до більш комплексного тлумачення і наукового використання поняття «стиль мислення» фактично є ознакою зростаючого розуміння надзвичайної важливості проблем світогляду.

«Перебудова» — це варіант «життя у Логосі», це специфічна спроба перетворити «дискурс» на реальність, і у своєму намаганні будь-що втілити «нову філософію» у реальне життя людей, вона як об'єкт дослідження, демонструє безумовно оригінальну єдність філософії та історії. Вона є дистанцією в однаковій мірі *інтелектуальною* та *історичною*. Горбачовська «Перебудова» як дистанція *історична* має свої хронологічні межі, як *інтелектуальна* — ні. Це період неповторної феноменології радянського духу, в основі якої лежить наша дивовижна здатність шукати вирішення проблем буденного матеріального життя у просторі історичної уяви, у просторі міфу. У випадку з «перебудовою» історична уява самого радянського лідера і його плеяди комуністичних (та антикомуністичних) романтиків і циніків виявилася настільки багатою, що, зрештою, зруйнувала саркофаг старого радянського міфу. Для одних це виявилось катастрофою, для інших стало тріумфом, але для всіх, як на теренах СРСР, так і далеко за його межами — великим сюрпризом. «Перебудова» стала історично унікальним досвідом радянської духовної свободи, свободи пошуків нової раціональності в умовах існування вже ослабленого, але ще не перерозподіленого між новими елітами (тобто не зруйнованого, не розкраденого і не перепроданого) матеріального фундаменту радянського соціалізму. «Перебудова» — це, перш за все, особливий душевний стан радянських еліт (політичних, економічних та інтелектуальних) і

³ Див.: Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія. — К.: НАН України: Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — С. 11.

«широких мас трудящих», а вже потім конкретна низка історичних подій та процесів. Привиди блукали теренами СРСР, привиди свободи і добробуту. І щоб там не говорили критики радянської моделі про системну кризу, ці привиди народилися на етапі нової історичної зрілості радянської спільноти, у просторі якісно нових потреб людей. Питання полягало в першу чергу у здатності до реалістичної оцінки наявного потенціалу задоволення цих потреб, у ступені реалістичності планів масштабних реформ і у наявності відповідних кадрів для їх послідовного здійснення. Одним з найвпливовіших чинників виявилась також моральна та функціональна зрілість мільйонів радянських громадян, їх готовність до свободи і до тверезого вибору нових шляхів поліпшення добробуту. Йшлося, не більше й не менше, про реальну гармонізацію духовних та матеріальних потреб. У специфічній революційній ситуації, коли «верхи» не можуть того, що захотіли «низи» після роз'яснення «верхів», матеріалізм «низів» і матеріалізм «верхів» явно не співпадали. «Кто-то кое-где у нас порой» прагматично розтлумачив «Перебудову» як шанс швидко й радикально вирішити всі особисті питання за рахунок загальносуспільних. І треба визнати, це вдалося значно краще, ніж обіцяне вирішення нагальних загальносуспільних питань. Переозвучення реквієму сталінізму у підсумку завершилась оприлюдненням некрологу ленінізму. Перелицювання щирого революційного ленінізму у повноцінний європейський соціал-демократизм на принципах ручного управління суспільними процесами (тобто, без фундаментальної зміни і послідовного секторального та регіонального впорядкування правового простору, без відповідної правової культури і правосвідомості) не мало історичних шансів на успіх. Красивий принцип «дозволено все, що не заборонено законом» виявилось соціальним аналогом ланцюгової ядерної реакції у остеопорозному правовому просторі, вибудованому на авторитеті райкомів і телефонному праві. Дискредитація партійної еліти і боротьба з номенклатурою не супроводжувалась створенням нової надійної вертикалі влади, без якої величезна імперія ніколи не могла функціонувати. Трансформація такого суспільства шляхом відключення «мозку класу» невідворотно мала завершитися інсультом і паралічем усього організму. Питання полягало лише в тому, хто першим опиниться біля ліжка хворого і сформує заповіт. Разом з тим, безглуздо й безчесно валити всю відповідальність за крах СРСР, а тим більше за наступні дива дружби народів і моральні подвиги нових можновладців на одного М. Горбачова. Система, яку здатний розвалити хтось один — давно не система. Більше того, вона нічого не варта у своєму заяложеному кріпацтві, що навіть не припускає думки про спонтанне народження вільної людини, думку про здатність людей самотійно робити різноманітні дурниці. Всі види самотійного мислення і само-

стійні прояви моральних принципів зручніше списувати на проплачених чужих кріпаків і «засланих козачків».

В умовах нового українського етапу оригінальної «декомунізації» масової свідомості (шляхом прямої законодавчої заборони на використання певних комбінацій слів та символів) варто лише згадати про те, з яким задоволенням видатний американський історик перечитував праці головного комуніста всіх епох. Гейден Вайт, зокрема, звернув спеціальну увагу на марксову характеристику подій періоду 1848–1851 років, які класиком комунізму були прямо названі «трагікомедією», шарадою революції, «котра залишила націю у стані рабства більш тяжкого, ніж те, від якого вона була звільнена у 1789 році». Вайт звернув окрему увагу на висловлені Карлом Марксом міркування про те, що було б геть неправильним за прикладом французів стверджувати, що «їхню націю заскочили зненацька... Подібні фрази не вирішують загадки, а лише інакше її формулюють». На переконання Маркса, необхідно пояснити, «яким чином три пройдисвіта можуть заскочити зненацька й без опору захопити в полон 36-ти мільйонну націю»⁴. Такого роду зауваження нам видаються вельми актуальними для оцінок найрізноманітніших спроб справжніх руйнівників СРСР перекласти на М. Горбачова усю історичну відповідальність за руйнацію СРСР. У цьому сенсі тонкою іронією історії виглядає нинішній хрестовий похід за відродження СРСР у виконанні щирих лобістів найпотужнішої пострадянської олігархії і деяких відверто націоналістичних ідеологів.

Етап радикальної трансформації — це момент істини для будь-якого національного суспільствознавства в цілому й історичної науки зокрема. Це демонстрація здатності знаходити, швидко аналізувати й узагальнювати кращий і гірший досвід. Це демонстрація здатності вибору між кращим і гіршим. Наша споконвічна неготовність до здійснення такого вибору неодноразово призводила до того, що цей вибір за нас робив хтось інший. З'ясувалося, що, попри багатомільйонні тиражі газети «Правда», радянські люди мали вельми приблизне уявлення про те, що таке *правда* і як вона народжується з реального історичного процесу. У радянської спільноти за десятиліття існування у стерилізованому політичному середовищі (а також завдяки традиційній поблажливості до проявів бюрократичного окозамилування) атрофувався захисний імунітет проти масштабних маніпуляцій у царині свідомості, проти брехні, демагогії, шарлатанства і вигадливого шахрайства. Мешканці не лише невеликих містечок, а й могутніх мегаполісів виявилися неготовими до критичної дискусії з новими Чічіковими і Хлестаковими, які тонко відчули нові небачені можливості у країні, де тривалий час усе робилося під ковдрою

⁴ Уайт Х. Згадана праця. — С. 368–369.

та за кулісами, що отримали статус «святая святых». Горбачовська «Гласність» стала своєрідним «лінгвістичним поворотом» в історичній свідомості мас, у процесі актуального самоусвідомлення. А, як відомо, прискорюватися на поворотах завжди небезпечно. «Перебудова», що почалася під гаслом «потіснити партійно-номенклатурну бюрократію і подолати відчуження трудящих від засобів виробництва», для мільйонів громадян завершилася цілковитим відчуженням від заощаджень і неповторною олігархічною гармонією політики і великого бізнесу. Цей процес відбувся вже без М. Горбачова. Це був прояв всенародної та індивідуальної моральної та культурно-цивілізаційної зрілості, досягнутої за десятиліття нещадної виховної роботи. І це було варіантом пострадянського тлумачення ідеї свободи. Щоб там не вигукували на адресу М. Горбачова сучасні критики, але не він був пострадянським лідером. М. Горбачов був останнім радянським лідером, якого пострадянські лідери викинули з історії, списавши на нього усі свої майбутні гріхи. По великому рахунку, вибір зробили самі народи, які раптом відчули себе народами. Нехай навіть самі народи потім жорстоко заплатили за свою ілюзію свободи, так і не змігши вирватися з полону вербальних моделей історичного процесу. За великим рахунком, марксистсько-ленінські діалектики у практичному політичному житті завжди жили за рецептами Гейдена Вайта, оскільки тлумачили історичну реальність як «Конструкт» зі своїми власними «мовними протоколами».

Історичний досвід горбачовської «Перебудови» — глибоко індивідуальний, можна навіть сказати, екзистенційний феномен. Скільки науковців, політиків, простих громадян — стільки й оцінок. Однак, є у цьому історичному явищі глибинна й дуже переконлива прагматика. Це своєрідна прагматика особливого відчуття «близкості часу» у стилі Фукідіда. Для нас «Перебудова» — це *своя історія*, осмислення якої є, за влучним визначенням Артура Данто, «*мінімальним завданням історика*». Визнавши людину «історичною подією», дослідник історії одразу легітимує у своєму проблемному полі увесь спектр людської комунікації, а, значить, і «речі будь-якого роду», що створюють інституційні рамкові умови для сфери людського спілкування. Фуکیدівські міркування Данто з приводу тієї обставини, що «тільки з майбутнім ми можемо щось зробити», що лише стосовно майбутнього робота історика могла б принести якусь користь, змушують значно серйозніше замислитися над сенсом історичного аналізу в умовах інформаційної доби⁵.

Уникнути визнання взаємозалежності історії та політики неможливо, але це зовсім не означає поблажливості до випадків підміни однієї іншою.

---

⁵ Данто А. Аналитическая философия истории / Пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 32–33, 30.

Тобто, до випадків, коли вчені підмінюють історію дешевим політиканством, а політики підмінюють справжню прагматичну політику пропагандистськими фантазіями на історичні теми, коли псевдо-політики за підтримки псевдо-істориків намагаються депортувати цілий народ (або його чималу частину) у довільно реконструйоване історичне минуле.

Фундаментальне для історичної науки поняття «історизму» поєднує, як відомо, різні світогляди й методології. У свою чергу, світогляд формується у багатоманітному й багатоплановому політичному процесі. Незалежно від класичної або екзистенційної парадигми, від особистих симпатій до «історизму» або до «історичності», реальна історія є плодом комунікації як на національному рівні, так і на рівні міжнаціональному, міжнародному. Політична комунікація — це продукт формування світоглядних установок у процесі переживання «життєвого світу» людини, а політичні системи, у даному випадку, виявляються рамковими умовами становлення й функціонування цього мінливого й, водночас, інерційного духовно-культурного простору. Питання в тому, яким чином цю політичну комунікацію розуміти й враховувати. Коли хтось намагається переконати оточуючих в існуванні аполітичного історіописання, то дуже часто він робить це виключно для того, щоб завадити розповсюдженню поглядів, які йому не до вподоби і які він у даний конкретний момент вважає небезпечними з точки зору комфортного існування у конкретній історико-політичній ситуації. Нічого спільного з наукою така ідеологічна мотивація не має. Якби нові перспективи історіописання не пропонували сучасні історики, з якою б карколомною швидкістю не зростала спільнота істориків, ніхто не здатний заперечити того очевидного факту, що межі політики розширилися. Зрозуміло, що істориків у такій ситуації лякає криза ідентичності. Адже й справді, як зауважує Пітер Берк, коли політика є всюди, тоді постає питання про потребу у політичній історії як такій. Це вважається однією з причин тлумачення нашого часу як часу кризи історичної свідомості чи історичної методології. Однак, коли, за словами Берка, «з такими проблемами зіткнулися історики культури, як тільки вони перейшли від вузької, але чіткої дефініції культури в категоріях мистецтва, літератури, музики тощо до більш широкої антропологічної дефініції своєї дисципліни»⁶, то чи не має це бути поштовхом для радикального посилення відповідної зустрічної уваги з боку політичних істориків до проблем політичної культури і та історичних чинників формування політичного світогляду?

---

⁶ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 8–9.

Номенклатурна спроба зміни парадигми *соціалістичного мислення* фактично завершилася недоладними потугами палацового перевороту ДКНС, реальним історичним підсумком яких стала справжня буржуазна революція бонапартистського штибу під гаслами свободи і соціальної справедливості. З піни кволого кремлівського путчу народилася нова, посткомуністична Росія, яка одним енергійним рухом молодого державного тіла легко випхнула «за межі рингу» усіх інших радянських претендентів на безмежні природні ресурси Сибіру і щедрих океанських шельфів. Але чи так вже й безмежні ці ресурси? І що залишиться від ресурсного спадку СРСР майбутнім поколінням «пострадянських громадян» за наявного зростання темпів їх реалізації цих ресурсів на зовнішніх ринках без відчутних структурних змін національних економік? І кому дістануться головні результати напрочуд активної переробки могутньої туші впольованого радянського кита?

Gorenko Oleg (Kyiv)

Candidate of history, senior researcher,
Institute of History of the National Academy
of Science of Ukraine

Gorbachev's «Perestrojka» in the context of «style of thinking» problem

In the article an attempt is made to define vectors for a profound study of Gorbachev's «Perestrojka» from the point of view of history of consciousness. Specific feature of historical imagination in the USSR at the end of the XX-th century is accentuated. Importance of interpreting adequately the role of sense of justice in the period of deep transformation of social relations is underlined.

Keywords: *Perestrojka, history of consciousness, sense of justice, style of thinking.*